

Микола Котляр (Київ)

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ, ВІЗАНТІЯ І УГОРЩИНА В XII ст.

Давньоруська дипломатія досі залишається мало дослідженою. Історики минулого й сучасності неохоче звертались і звертаються до цієї теми. Показово, що за минулу третину століття по виході в світ фундаментальної узагальнюючої праці В. Т. Пашута про зовнішньополітичну діяльність Київської Русі¹, ні у нас ні на Заході (за виключенням суто історіографічних книжок А. М. Сахарова, присвячених її початковій добі)² не з'явилося скільки-небудь значних праць цієї проблематики.

Ще менше вивчена дипломатія суверенів окремих давньоруських князівств і земель часів удільної роздробленості, зокрема особливо активної в цьому плані Галицько-Волинської Русі. Спеціальних досліджень про неї просто не існує. У дореволюційній історіографії ця проблема найбільш повно відбита у другому і третьому томах «Історії України-Русі» М. С. Грушевського³, а в пореволюційній — у книзі В. Т. Пашута⁴, що зберегла наукове значення і сьогодні. Тим часом, зовнішньополітична діяльність і договірні відносини волинських і галицьких князів з іноземними государями в XII–XIII ст. були набагато інтенсивнішими аналогічних зв'язків володарів інших руських князівств і земель того часу.

Студіювання дипломатичних стосунків Давньоруської держави та окремих її частин з Візантією, країнами Центральної, Південної й Західної Європи серйозно утруднене тією обставиною, що автентичні тексти міждержавних політичних угод IX–XIII ст. не збереглися до нашого часу. Навіть знамениті договори Русі з греками X ст. відомі лише за вписаними до «Повісті временних літ» перекладами, бо оригінали не дійшли до нас. Згідно поширеної в сучасній науці думки, ці переклади були виконані в кінці XI — на початку XII ст., отже є синхронними «Повісті». Тому в абсолютній більшості випадків історикам доводиться вивчати дипломатичні відносини Київської Русі з іноземними країнами не за самим давньоруським дипломатичним матеріалом, а за його відбиттями в інших пам'ятках давньоруської писемності. Лише в поодиноких випадках можуть допомогти іноземні джерела.

Відсутність автентичних дипломатичних актів Давньої Русі є головною, але не єдиною, на жаль, складністю джерелознавчого характеру при вивченні її зовнішньої політики. У давньоруських джерелах

узагалі є рідкісними згадки про подібні документи (грамоти). Тому історикам звичайно доводиться спиратись на опосередковані свідчення про них у різних пам'ятках писемності. До того ж у грецьких і західних нарративних джерелах також, як правило, відсутні свідчення і навіть короткі згадки про угоди з Руссю — показовим може бути замовчування візантійськими істориками і хроністами безсумнівних договорів імператорів з Аскольдом, Олегом та Ігорем. Все сказане висуває на перший план досліджень вивчення давньоруських нарративних джерел — літописів, що містять важливі свідчення такого роду.

Вже давно у багатьох працях з давньоруського джерелознавства зробилось аксіомою твердження про те, начебто літописці при викладі зовнішньополітичних подій звичайно користувались княжими дипломатичними архівами та справами державних канцелярій. Однак сучасна наука має хіба що поодинокі свідчення цього. Наведу два з небагатьох, що стосуються теми моєї праці.

Влітку 1211 р. чернігівські Ігоревичі, що княжили в Галицькій землі, жорстоко розправились з непокірними галицькими боярами, перебивши їх, за словами літопису, аж 500 чоловік. Керівники боярства Судислав і Филип, яким пощастило втекти до Угорщини, почали просити короля: «Дай нам отчича Данила, ат с ним приимем и от Игоревичев». Король Андрій II послав військо на чолі з великим дворським Потом. Літописець так продовжує свою розповідь: «Имена же бывшим воеводам с ним: первый Петр Туровичь, второй Банко, трети Мика Брадатый (всього названо сім імен. — *М. К.*), ...и инии мнозии, их же невозможно сказати и ни писати»⁵. Не може бути сумніву в тому, що галицький книжник мав у руках документ із вписаними до нього іменами угорських воевод.

1253 р. Данило Романович Галицький втрутився у суперництво європейських держав (Німеччини, Угорщини, Чехії) за австрійський престол і уклав з угорським королем Белою IV угоду. Перед тим король звернувся до князя з пропозицією про союз: «Пошли ми сына Романа, ...и вдам ему землю Немецкую» (Австрію. — *М. К.*). Галицький книжник зауважив при тому, що король «створи обет», тобто уклав угоду, але «его же (обета. — *М. К.*) за множество весь (літописець. — *М. К.*) не списахом»⁶. Важко сумніватися в тому, що книжник дійсно скористався з тексту галицько-угорського договору що зберігався у великокнязівському архіві.

На досить переконливе, хай і непряме, свідчення використання галицьким книжником акта з князівського дипломатарія звернув увагу О. В. Юрасовський. Літописець ретельно перелічує учасників союзу литовських племінних князів, котрі уклали 1219 р. мирну угоду з удовою Романа Мстиславича Анною та її синами Данилом і Василь-

ком⁷. «Очевидно, — слушно пише історик, — що, не маючи перед собою документа, неможливо навести такий довгий список незвичних для руського вуха литовських імен, хоча суть самого акта переказана у двох словах: “мир даяше”»⁸.

Неодноразово робились спроби виділити з текстів літописів, зокрема, Київського ізвода XII ст., договірні грамоти руських князів, і серед них — з іноземними государями⁹. Подібні дослідження уявляються корисними і перспективними, проте потребують додаткової аргументації й поглибленої текстологічної розробки самого матеріалу літописів.

У запропонованій ним схемі періодизації історії руської дипломатії В. Т. Пашуто відзначав, що доба удільної (феодальної) роздробленості «характеризується політичним розчленуванням країни і втратою Руссю єдиної дипломатії». Суверени найбільших князівств одержали можливість проводити самостійну, не узгоджену з іншими князями зовнішню політику¹⁰. Справедливість цього висловлювання легко простежити на матеріалі зовнішньополітичних стосунків волинських і галицьких государів.

1. Галицько-Волинська Русь і Візантія в XII ст.

Як відомо, головним дипломатичним контрагентом Русі на зорі її історії й довгий час по тому була Візантійська імперія. Однак досить жваві в IX — першій половині XI ст. русько-візантійські відносини далі майже завмирають. Їхні уламки з середини XII ст. зосередили в своїх руках галицькі і волинські князі.

Галицьке князівство, що утворилось на початку 40-х років XII ст. і швидко висунулось у перший ряд давньоруських державних утворень, намагалось вести незалежну політику щодо Візантії і, водночас, спиратись на неї в суперництві з іншими князівствами, насамперед Волинським. Перший галицький князь Володимирко Володаревич доклав багато зусиль для того, щоб залишитися суверенним володарем і по відношенню до Києва.

У 60-і роки його син Ярослав (Володимирко помер у кінці 1152 р.), що доти був вірний угоді батька з Візантійською імперією та й сам, мабуть, підписав з нею дружній договір близько 1162 р., незабаром по тому уклав спрямований проти неї союз із Угорщиною¹¹, а 1164 р. підтримав суперника імператора Мануїла I — Андроніка Комніна, надавши останньому в себе політичний притулок. Київський літопис засвідчив, що тоді «прибеже ис Царягорода братан царев кюр Андроник к Ярославу у Галичь, и прия и Ярослав с великою любовью»¹².

Втім, Андронік пробув у Галичі зовсім недовго, оскільки імператор Мануїл I пішов на замирення із ним і, напевне, відновив договірні

стосунки з галицьким князем: «Потом же присла царь (Мануїл I. — *М. К.*) два митрополита, вабя и (Андроніка. — *М. К.*) к себе. Ярослав же пусти (Андроніка. — *М. К.*) к нему с великою честью, *приставив к нему пискуна своего Кузму и мужа своя передняя*» (тут і далі курсив мій. — *М. К.*)¹³, — ймовірноше від усього, в літописі йшлося про галицьке посольство до Константинополя.

Після цього Мануїл I зумів розладнати русько-угорський альянс і зміцнив союзні відносини з Галичем. Коли взимку 1165 р. він вирішив вдертися до Угорщини, то спробував заручитися підтримкою і галицького, і київського князів. Згідно повідомлення Кіннама, «до Тавроскіфії відправився такий собі Мануїл, що веде свій рід від Комнінів. Він мав нагадати правителю Русів про укладення з імператором угоди й закинути йому дружбу з галицьким князем Ярославом, порушником договору з Візантією, котрий гостинно прихистив у себе Андроніка, що втік з візантійської в'язниці». Під правителем русів розумівся київський князь Ростислав Мстиславич, котрий хитко сидів тоді на престолі й сам потребував допомоги Ярослава. Тому-то грецький імператор, згідно свідчення Кіннама, одночасно звернувся до Ярослава галицького, закликаючи його до участі у війні з уграми¹⁴. Київський літописець нічого не знав про це, але візантійські джерела створюють враження, що Ярослав-таки відгукнувся на пропозицію Мануїла I.

У кінці XII — на початку XIII ст. у жваві стосунки з Візантійською імперією вступив Роман Мстиславич, волинський, а з 1199 р. — галицько-волинський великий князь. Поміж 1197 і 1204 рр. він здійснив три переможних походи до Половецького степу. Другий і третій відбилися в давньоруському джерелі. Лаврентіївський літопис відносить їх до 1202 і 1205 рр.¹⁵ Але про перший похід Романа на кочовиків наші літописці або не знали, або не згадали про нього з якихось, відомих лише їм, причин. Про нього вченим стало відомо з твору візантійського історика Нікіти Хоніата, сучасника відбитих тут подій.

Розповідь про цей перший похід Романа Мстиславича на половців візантійський історик відкриває словами: «В наступному році...»¹⁶ Хоніат досить рідко наводить точні дати. Тому для визначення часу цієї воєнної експедиції Романа Мстиславича необхідно розглянути той запис історика, що відноситься до попереднього року. У ньому йдеться про суперництво за владу поміж синами турецького султана Килич-Арслана (1152–88) в Іконії, в Малій Азії. Запис завершується розповіддю про те, як старший син султана Рукратін вигнав з Іконія молодшого Кайхосроя, і той утік спочатку в Малу Вірменію до царя Леона II, а далі в Константинополь, до імператора Олексія III Ангела¹⁷. Перше правління Кайхосроя в Іконії тривало з 1192 по 1196 р.¹⁸ Тому можна

припустити, що перший похід Романа на половців відбувся 1197 або 1198 р., якщо додати якийсь час на блукання по світу вигнанця.

Таким чином, 1197 або 1198 р. половецька орда в союзі з болгарами вдерлась на територію Візантії, розграбувала прилеглі до Константинополя землі і вже наближалась до цього міста, як раптом Роман Мстиславич зненацька і стрімко напав на половців і розгромив їх, чим зробив неоціненну послугу імперії¹⁹. Очевидно, волинський князь відгукнувся на прохання грецького василевса про допомогу. Ймовірноше від усього, в зв'язок з цими подіями можливо поставити перебування галицького посольства в Царгороді 1200 р., яке зустрів там новгородський архієпископ Антоній²⁰.

2. Стосунки з Угорщиною

У XII ст. особливо тісними були стосунки волинських і галицьких князів з Угорщиною, що, починаючи з 40-х років, активно втручається до західноруських справ. Коли волинський князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. заволодів київським столом в обхід своїх дядьків Вячеслава і Юрія Володимировичів, що, як старші в роді Мономашичів, мали переважні перед ним права на Київ, йому довелося шукати сильного зовнішнього союзника, щоб зміцнити своє становище на головному престолі держави. Стіл Володимира Волинського він залишив за собою, бо Волинь була вже в той час доменом великих князів київських з гілки Мономашичів. Тоді ж або трохи раніше (1145 р.) було укладено союз між Ізяславом і угорським королем Гезою, який був скріплений найбільш надійною печаткою часів середньовіччя — династичним шлюбом останнього з сестрою Ізяслава Єфросинією²¹.

Як зауважив М. С. Грушевський, цей союз Ізяслава з Гезою злучив боротьбу давньоруських князів за Київ із політичним життям Центральної Європи. Історик мав на увазі боротьбу угорського короля з візантійським імператором Мануїлом I за сербські землі, що почалася на схилі 1140-х років. У цьому суперництві союзником Візантії став німецький імператор Конрад III і чеський князь Владислав, тоді як Геза II був у спілці з Роджером сицилійським і німецькими Вельфами. На Русі Мануїл спирався на Володимирка галицького та Юрія Довгорукого. На це посередньо вказує відоме повідомлення Київського літопису, про те, що по смерті Юрія його вдова з молодшими синами знайшла притулок у Візантійській імперії, де Мстислав і Василько Володимировичі одержали землі по Дунаю²².

В. Т. Пашуто гадав, що Ізяслав Мстиславич міг розраховувати на угорську допомогу у своїй боротьбі проти чернігівських князів, а також ворожих йому і союзних Візантії государів ростово-суздальсь-

ких і галицьких²³. Проте думаю, що чи не головною метою київського (і одночасно волинського) князя було прагнення при підтримці Гези II здолати єдиного небезпечного суперника в західноруському регіоні — князя галицького Володимирка Володаревича, котрий, у свою чергу, побоювався сильного сусіда на Волині, що так явно прагнув підкорити Києву його князівство. Зрозуміла річ, Ізяслав сподівався спертися на угорського союзника також в тривалій, небезпечній і виснажливій війні за Київ з Юрієм Довгоруком, що був спільником Володимирка.

Дипломатичне листування Ізяслава Мстиславича з Гезою II було досить інтенсивним. Київський літопис наводить шість листів угорського короля до Ізяслава, п'ять послань київського князя до Гези і одне, надіслане з Угорщини до Ізяслава його братом Володимиром Мстиславичем²⁴.

Оригінали всіх цих листів залишились науці невідомими. Тому перед дослідниками неминуче постає питання про відповідність оригіналам внесених до літопису текстів тих послань. О. В. Юрасовський порівняв угорські «грамоти» Київського літопису з угорськими ж латиномовними документами і дійшов висновку, що «при цитуванні (літописцем. — М. К.) документів фіксувався лише їх основний текст, а початковий протокол опускався»²⁵.

Разом з тим, не можна не поділяти скептицизм цього дослідника щодо самої можливості виділення з літописного текста багатьох міжнародних договірних грамот через явну фрагментарність більшості їх²⁶. Те ж саме можна сказати й про доцільність класифікації літописних «грамот»: поділу їх на тексти самих договорів, пропозицій союзів, листів, що стосуються таких союзів, тощо. Подібна класифікація уявляється мені дуже умовною і формальною. Відзначу, що дипломатичне листування між Ізяславом Мстиславичем і Гезою II (яке розглядатиметься далі) являє собою явище виключне, бо ніде й ніколи більше в давньоруських літописах ми не зустрінемо такої кількості й таких цінних інформативно міжнародних договірних актів і листів дипломатичного характеру, зосереджених на такому невеликому відрізку часу: 1148–52 рр. В. Т. Пашуто припускав, що київський літописець скористався з архіву Ізяслава, відтворюючи його листування з угорським королем²⁷. Ця думка виглядає слушною.

Союз Ізяслава Мстиславича та Гези II почав діяти навесні 1148 р., коли київський і волинський князь «из Угор приведе полки в помочь себе»²⁸ проти чернігівських князів Ольговичів і Давидовичів, на яких намагався спертись Довгорукий. А наступного року, готуючись до нового витка боротьби за Київ з Юрієм Володимировичем, Ізяслав вирішив притягти на свій бік не лише Угорщину, а й Польщу і навіть Чехію, відносини з якою були зовсім не близькими: «Изяслав же

пришед во Володимир, ся слати в Угры к зятю своему королеве и в Ляхы к свату своему Болеславу и Межце и Индрихове, и к ческому князю, свату своему Володиславу*, прося у них помочи»³². Існують певні підстави вважати, що з усіма названими государями великий київський і волинський князь перебував у договірних добрих стосунках, оскільки всі вони позитивно поставились до його прохання.

Геза II одразу ж активно відгукнувся на заклик Ізяслава Мстиславича, зауваживши при тому: «Ратен есмь с царем (візантійським імператором. — *М. К.*), ...а полкы своя пушю»³³. Мабуть, король, згідно угоди з Ізяславом, зосередив зусилля на боротьбі з його головним тоді ворогом у Південно-Західній Русі — Володимирком Володаревичем. У своєму наступному листі він пише до Ізяслава у Володимир Волинський: «Се ти пушаю полкы своя, а сам хочю подступити под горы галичькаго князя, не дати же ся ему двигнути»³⁴. Отже, союз між ними мав воєнно-політичний характер. Існування в той час стійкого союзу між Гезою II та Ізяславом підтверджується й угорським джерелом³⁵.

Угорський король і польські князі на початку 1150 р. вчинили спробу помирити Вячеслава та Юрія Володимировичів з Ізяславом Мстиславичем. Вони надіслали до волинського міста Пересопниці, де тоді перебували обидва князі, грамоту з пропозицією повернути небожеві відібрані у того новгородські данини — за умови, що Ізяслав задовольниться Волинським князівством і не буде витісняти їх з Києва («абы Бог дал вы быста уладилася с своим братом и сыном Изяславом; а быста вы седеле в Киеве, сама ся ведаюча, кому вама приходится, а Изяславу осе его Володимирь готов, а се его Луческ...»)»³⁶. Перед нами — проект договору, в якому іноземні князі виступали посередниками. Однак Вячеслав з Юрієм запропонували польським князям Болеславу та Индриху й угорським воєводам (всі вони тоді перебували на Волині) не втручатися у внутрішні справи Русі й піти з Руської землі — мовляв, вони самі владнають стосунки з Ізяславом³⁷. По тому запекле протиборство між Ізяславом і його дядьками було продовжене.

1150 рік виявився дуже інтенсивним у договірних стосунках між київсько-волинським князем і угорським королем. Сам Київ у 1148–51 рр. неодноразово переходив з рук Ізяслава до Юрієвих і назад. Як і раніше, галицький князь підтримував Довгорукого, а Ізяслав знову

* Згідно свідчення новгородського літописця, 1143 р. брат Ізяслава Святополк, що княжив у Новгороді Великому, «приведе жену из Моравы»²⁹. На думку В. Т. Пашута, то була донька оломоуцького князя Оттона II Євфимія, родичка князя Володислава³⁰. Д. Донської слідом за М. Баумгартеном називає Євфимію дочкою моравського герцога Оттона II³¹.

просив у Гези II допомоги проти Володимирка: «Ты ми еси сам рекл, акоже Володимер не смееть головы склонити; яз же есмь Гюргя (Юрья. — М. К.) ис Киева выгнал, ...и Володимер, пришед, свечався со Олговичи и погнал мя ис Киева; ныне же, брате, *аколе ми еси сам върекл*, полези же на коне»³⁸. Виділені мною слова можуть засвідчити продовження дії волинсько-угорської угоди проти галицького князя.

Певно, на виконання тієї угоди Геза II повідомив Ізяславу Мстиславичу до м. Володимира про виступ у похід і додав до цього: «А ты поиди оттоле скупся весь; а ведал ся будеть Володимер кого заем»³⁹. Йшлося про спільні бойові дії проти галицького князя. Напевне, незабаром по тому Ізяслав Мстиславич побував в Угорщині, де одружив брата Володимира з донькою близького до короля бана Белуша⁴⁰. Цей шлюб мав сприяти зміцненню договірних відносин поміж Ізяславом та Гезою II.

І все ж таки Ізяслав не зміг тоді надовго втягнути угорського короля до своєї триваючої боротьби з Юрієм Довгоруком за велике київське княжіння. Відбите в Київському літописі послання короля до нашого князя повідомляє, що «царь на мя грецкий (Мануїл I. — М. К.) вьстает ратью, и сее ми зимы и весны (1151 р. — М. К.) нелзе на конь к тебе всести», хоча й обіцяє допомогу в 10 тисяч воїнів⁴¹ — величезну силу, як на ті часи. Взимку 1150–51 рр. Ізяслав Мстиславич з Володимира Волинського повідомив королеві, що знає про його труднощі і все ж таки просить обіцяної допомоги через посланого до Угорщини брата Володимира проти ворожої йому коаліції князів: «На Гюргя (Довгорукого. — М. К.), и на Олговиче, и на галичкого князя»⁴².

В. Т. Пашуто звернув увагу на таке місце з листа Ізяслава Мстиславича до Гези II: «Оже, брате, твоя обида, то не твоя, но моя обида, пакы ли моя обида, то твоя»⁴³. «Якщо ці слова, — писав він, — не пуста фраза, то можна припустити, що волинські сили залучались до візантійської війни. Міг діяти волинсько-угорський договір про взаємодопомогу»⁴⁴. Але воєнно-стратегічне становище Ізяслава в той час було дуже важким, про що свідчать його листування з королем та й сам перебіг воєнних дій проти Юрія Долгорукого і його союзників узимку 1150–51 рр. Навряд чи він, що так гостро потребував угорської допомоги й, як впливає з його наступного листа, одержав її, міг надіслати бодай невеличкий контингент для підтримки угорського війська, яке готувалось до війни з Візантією. Разом із тим, союзна угода поміж Ізяславом Мстиславичем і Гезою II за своїм характером була справді договором про взаємодопомогу.

Як і абсолютна більшість міждержавних угод Русі з сусідами, договір (чи низка договорів) Ізяслава з угорським королем мав

військово-стратегічний характер, і його учасники, при наявності спільної стратегічної лінії, керувались в перебігу подій власними безпосередніми тактичними цілями й інтересами.

У березні 1151 р. Ізяслав Мстиславич, котрий зробив своїм співправителем у Києві старшого Мономашича — Вячеслава, щоб позбавити жодної легітимності претензії Довгорукого на київський стіл, звернувся до Гези II з новою грамотою, в якій дякував йому за надану військову допомогу («нама еси тако учинил, якоже может так брат роженый брату своему или сын отцю...») і знову просив підтримки: «Пусти нам помочь, любо таку же (тобто 10 000 воїнів. — *М. К.*), паки а сильнейшоу того, ...занеже Гюргий есть силен, а Давыдовичи и Ольговичи (чернігівські князі. — *М. К.*) с ним суть». Далі Ізяслав з Вячеславом декларативно обіцяють Гезі II підтримку в майбутньому: «А ве будеве (ми будемо. — *М. К.*) с своими полкы тебе в помочь»⁴⁵.

Важко сказати, чи повірив король Геза II розпливчастим обіцянкам князів-співправителів надати йому допомогу власним військом. Вірогіднішою здається думка, що він сподівався одержати політичні й воєнні вигоди від зміцнення становища свого союзника Ізяслава на київському великокнязівському столі. Як би там не було, король знову виділив Ізяславу допомогу. Згідно визнання сина Ізяслава, надісланий Гезою II військовий контингент був ще численнішим від попереднього. У розпалі боротьби волинського князя з Юрієм «посол пригна из Угор к Изяславу от сына его Мьстислава и рече: “Сын ти кланяеть и тако молвить: „Се ти являю, король, зять твой, пустил ти помочь, ака же николи же не бывала, многое множество”»⁴⁶.

Поки Мстислав вів на допомогу батькові союзу угорську рать, в кінці травня 1151 р. Ізяслав Мстиславич дав вирішальну битву Довгорукому та його союзникам Ольговичам і Давидовичам на Перепетовому полі біля р. Рути, недалеко від захисного валу від кочовиків по р. Стугні. Битва принесла повну перемогу Ізяславу⁴⁷ й остаточно зміцнила його становище в Києві. Після цього Юрієві Довгорукому вже не вдавалось навіть на короткий час відняти у того київський стіл.

В кінцевому рахунку в перемозі Ізяслава Мстиславича над Юрієм Володимировичем значну роль відіграла угорська допомога. Однак в останньому генеральному бойовищі угорське військо не встигло взяти участь: на Волині, недалеко від Дорогобужа, угорську рать під проводом Мстислава Ізяславича розбив Володимирко Володаревич галицький. Київський літописець пояснює поразку союзника тим, що «угре же лежахуть пьяни яко мертви», — вони були захоплені зненацька і майже всі винищені. Лише Мстиславу з дружиною

пощастило втекти до Луцька і схоронитися за його валами⁴⁸. Та ця поразка угорського війська вже не допомогла Довгоруку.

Зміцнивши своє становище в Києві, Ізяслав Мстиславич, як і раніше, продовжував потребувати підтримки угорського короля. Але відтоді зусилля київського і волинського государя були сфокусовані на галицькому князеві. «Літописець Ізяслава з рідкісною докладністю використав дипломатичне листування, що передувало шостому волинсько-угорському походіві, на цей раз на Галичину (1152 р.)»⁴⁹. І дійсно, з того часу союз Ізяслава з Гезою II спрямований лише проти Володимирка Володаревича.

Восени 1151 р. Ізяслав Мстиславич вирішив скористатися з гніву угорського короля проти галицького князя, що віроломно напав на його військо (яке йшло на поміч київському та волинському князеві). Його лист до Гези II мовить: «Се Володимер галичський дружину мою и твою избил есть; ныне же, брате, гадай о семь, ...дай Бог мьстити того и своей дружины, а ти, брате, *доспевай у себе, а яз zde*, а како нам с ним Бог дасть»⁵⁰. У цих словах, хай і в найзагальніших рисах, намічено план спільних русько-угорських воєнних дій проти Володимирка.

У березні 1152 р. Геза II дав максимально сприятливу відповідь на лист Ізяслава Мстиславича: «Кланяюся, прислал еси ко мне про обиду галичкого князя, а яз ти доспеваю, а ты поспевай же»⁵¹. У надісланому одразу ж після цього другому листі король повідомив про свій виступ у похід на Галич: «Аз ти на коня уже вседаю и сына (твого. — *М. К.*) Мьстислава с собою поймаю, а ты полези уже на коне»⁵². Варто відзначити, що при угорському дворі в 1148–52 рр. майже постійно перебували то брат Ізяслава Мстиславича Володимир, то син Мстислав, котрих можна розглядати як його повноважних і постійних дипломатичних представників у Гези II.

У битві біля Перемишля переважаючі сили Ізяслава й угорського короля наголову розбили військо Володимирка Володаревича й облягли його в тому місті. Безпринципний і підступний галицький князь зробив спритний хід: звернувся до короля, архієпископа та угорських вельмож з приниженими проханнями про мир і молив не видавати його, начебто пораненого в бою, волинському й київському князеві: «Не выдай мене Изяславу, ...да аще мя Бог поиметь, а сына моего прими к себе...»⁵³ В останніх словах можна розгледіти пропозицію союзної угоди, спрямованої насамперед проти Ізяслава Мстиславича.

На думку В. Т. Пашуто, «це був перевірний хід, заснований на відомому побоюванні Угорщини сильного галицько-київсько-волинського об'єднання; обіцяна Володимиром дружба означала його відмову від союзу з Візантією і теж сулила вигоди королеві»⁵⁴. Гадаю,

однак, що в той час «галицько-київсько-волинське об'єднання» було б химерою — адже надто сильними й непримиренними виглядають суперечності поміж Ізяславом, котрий прагнув підкорити владі Києва Галицьке князівство, й Володимирком, що відстоював свою незалежність, та ще й зазіхав на сусіднє Волинське князівство того ж таки Ізяслава. Ймовірніше від усього, без міри гнучкий галицький князь силкувався вбити клин між союзниками. Та успіху не досяг...

Вірний рицарському кодексові честі, Геза II під час першої з низки нарад, що почалися між ним та Ізяславом, визнав за потрібне повідомити свого союзника про лист Володимирка і зроблені тим йому пропозиції. Мабуть, він показав київському великому князеві й саму грамоту (чи грамоти) галицького князя, про що може свідчити речення: «А яз ти, отце, являю (певно, грамоту. — *М. К.*), а ты тому что оттолвиши?»⁵⁵

Отже, Геза II не прийняв підступної пропозиції Володимирка Володаревича й почав вимагати від нього визнання васалітету щодо Ізяслава й повернення тому київських земель: «На том ти целовати хрест, яко что руских городов*, то ти все възворотити, и с Изяславом быти и его ся не отлучити ни [в] добре ни в лисе, но всегда с ним быти»⁵⁶.

Незабаром після того Ізяслав і Геза II, що продовжували стояти біля Перемишля, представили поверженому Володимиркові такі умови миру: «Волости под тобою не отъимаеве; но на том целовати ти хрест, што Руской земли волости, то ти възворотили все, и Изяслава ти ся не отлучити, но на всех местех с ним быти»⁵⁷. У цих словах міститься жорстка вимога до Володимирка визнати себе васалом Ізяслава Мстиславича.

Головний дослідник проблеми тлумачив цей ультиматум таким чином: «Володимир повинен був повернути Ізяславу своє “причастье” в Руській землі — міста Бужськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнійниці — і, таким чином, вибути з числа великих князів, котрі відповідали за долі Києва, перетворившись у крупного, але рядового васала Ізяслава»⁵⁸. Згідно розробленої автором процитованих рядків В. Т. Пашутом оригінальної й науково виваженої концепції державного устрою Русі доби феодальної (чи удільної) роздробленості, у 30-х — 40-х рр. XII ст. країна перетворилась з відносно централізованої і єдиної монархії на монархію федеративну. Стольний град держави і належний йому домен південної Руської землі перетворився у спільне володіння найбільш видних і сильних Ярославичів, що

* У південній Руській землі, що тоді по суті дорівнювала Київській.

вважали себе колективними власниками тієї Руської землі й вимагали собі у ній «частини» або «причастья» — частки земельної власності⁵⁹.

Ця концепція «колективного сюзеренітету» Ярославичів над Руссю була авторитетно підтримана Л. В. Черепніним. Вона має вагомий підтвердження в джерелах і поділяється багатьма сучасними істориками. З Київського літопису можна зробити висновок про те, що названі вище міста в південній Руській землі Володимирко одержав від Юрія Довгорукого у недовгу бутність того київським князем⁶⁰. Природним уявляється те, що Ізяслав не бажав визнавати законність володіння його ворогом Володимирком тим «причастьем» і за допомогою короля намагався повернути собі згадані міста.

Нарешті Ізяслав Мстиславич і Геза II відшліфували остаточний текст умов договору з Володимирком і його зобов'язань повернути київському і волинському князеві міста на порубіжжі Руської землі й визнати себе васалом великого князя київського. Цей текст відрізняється від попереднього більшою розробленістю тих умов, констатацією визнання галицьким князем своєї вини і доданням слів «до живота свого» до слів про визнання ним васальної залежності від Ізяслава. Літописець надав вигляд листа договірній грамоті, що, ймовірно, була в його розпорядженні: «Прислалъся еси к нама и своєї вини каешися, тебе ти того всего отдаваево и волости под тобою не взимаево; на том целуй хрест честный, что за тобою городов Руских, то ти все възворотити, а Изяслава ти ся не отлучати до живота своего, доколеже еси жив, но с ним быти на всех местех». Загнаний в глухий кут Володимирко «на всем на том целова хрест»⁶¹.

Але як тільки король повернувся до Угорщини, а Ізяслав — до Києва, галицький князь порушив договір і не впустив посадників київського великого і волинського князя до Бужська, Шумська, Тихомля, Вигошів і Гнійниці. Обурений Ізяслав влітку 1152 р. надсилав Гезі II грамоту — останню серед відбитих у Київському літописі, в якій повідомляє короля про порушення Володимирком галицьким головної умови угоди з ним: «Тобе ся уже не ворочати, ни мне, но толико являю ти, оже естъ съступил Володимер хрестного целования; но ты *толико не забывай своего слова*, еже еси рекл»⁶².

На цьому завершилось відоме нам з літопису дипломатичне листування між Ізяславом Мстиславичем і Гезою II. Ймовірно, король відповів князеві на його лист, але не став знову втручатись у його конфлікт з галицьким володарем. Мабуть, Геза II вважав виконаними свої зобов'язання перед Ізяславом — привів до стану покори його васала, а вже подальші відносини між Києвом, Володимиром Волинським і Галичем були внутрішньою справою Русі.

Утім, існувала ще одна, можливо, головна причина такого охолодження в стосунках поміж Києвом і Будюю. З осені 1151 р. Угорщина перебувала в стані війни з Візантією. Гезі II також загрозувало зіткнення з новим німецьким імператором Фрідріхом I. У цих несприятливих для нього міжнародних умовах угорському королю вже не доводилось відволікатися на руські справи. Однак відносини між Угорщиною і Волинною залишились дружніми⁶³.

Та після смерті енергійного Ізяслава Мстиславича (1154 р.) волинсько-угорські зв'язки поступово загасають. Молодший брат Ізяслава Володимир, що змінив його на волинському столі, був вигнаний 1157 р. своїм небожем і сином Ізяслава Мстиславом. Тодішній київський князь Юрій Довгорукий разом із своїм зятем Ярославом галицьким не зміг вибити Мстислава з Володимира, так само, як і сам Володимир Мстиславич, що одержав допомогу від Угорщини⁶⁴.

Ймовірно, саме в той час зав'язались дружні стосунки між Галицьким князівством і Угорським королівством⁶⁵. На це може вказувати той факт, що коли 1159 р. Ярослав Володимирович галицький вимагав у київського князя Ізяслава Давидовича видати свого ворога, князя-кондотьєра Івана Берладника, його вимогу підтримав Геза II — король послав до Києва з цією місією «мужа свого»⁶⁶.

Та поступово цілі й стратегія політики Угорщини щодо Галицько-Волинської Русі кардинально змінюються. Син Ярослава Володимировича Володимир, котрий змінив батька на галицькому столі 1188 р., вже не брав активної участі в загальноруському політичному житті й не мав претензій ні на Київ, ні на вирішення долі київського великокнязівського стола. На довгі роки зосередився на внутрішніх справах свого Волинського князівства і син бунтівного Мстислава Ізяславича Роман, котрий сидів у Володимирі Волинському з 1170 р. Обидва вони, Володимир і Роман, були другорядними, по суті — удільними князями. Тому наступник Гези II Бела III, здається, почав дивитись на них згорда, не бачачи в обох князях ні рівних собі, ні сильних союзників.

Тим не менше, угорський король підписав союзний договір з Володимиром Ярославичем. Про це свідчить розповідь київського літописця про вигнання 1188 р. галицькими боярами князя Володимира і його втечу до Угорщини. У Галичі сів було Роман Мстиславич волинський, але Бела III, узявши з собою Володимира Ярославича, вибив того з Галича. Проте король не відновив на престолі вигнанця, а посадив там свого сина Андрія, а Володимира повів назад до Угорщини, де «всади его на столп (до башти. — *М. К.*) и с женою его». З цього приводу київський книжник обурено вигукує: «Король же бе велик грех створил, крест целовал к Володимиру»⁶⁷, що якраз

і свідчить про порушення Белою III договірних зобов'язань перед галицьким князем. Таке віроломство з боку Бели III зайвий раз свідчить про те, що він зовсім не рахувався з Володимиром Ярославичем як із суверенним князем і гідним поваги дипломатичним партнером.

1189 р. Володимир галицький втік з башти, куди його запроторив вчорашній союзник. Після перебування у німецького імператора Фрідріха I Барбароси, що не надав йому допомоги, Володимирові довелося перебратись до Польщі. За її підтримки йому пощастило вигнати угорського королевича з Галича⁶⁸. Не сподіваючись більше ні на західних союзників, ні на допомогу південноруських князів, Володимир звернувся до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з проханням прийняти його під свою руку: «Отце господине! Удержи Галич подо мною, а яз Божий и твой есмь со всим Галичемъ, а во твоей воле есмь всегда»⁶⁹.

Всеволод Юрійович вирішив закріпити статус свого васала Володимира як галицького князя за допомогою багатосторонньої міжнародної угоди. Він «присла ко всим княземъ и ко королеви, в Ляхы, и води я ко кресту, на своемъ сестричиче (Володимирі. — М. К.) Галича не искати николиже под нимъ. Володимер же утвердився в Галиче, и оттоле не бысть на нь никогоже»⁷⁰. Після цього він спокійно досидів на галицькому столі до своєї смерті 1199 р.

¹ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.

² Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. — М., 1980; Его же. Дипломатия Святослава. — М., 1982.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — Львів, 1905; Т. 3. — Львів, 1905.

⁴ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 484–485.

⁶ Там же. — С. 545.

⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 492.

⁸ Юрасовский А. В. Грамоты XI — середины XIV в. в составе русских летописей // История СССР. — 1982. — № 4. — С. 142.

⁹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. — М., 1963. — С. 316–336; Юрасовский А. В. Указ. соч. — С. 141–150; Франчук В. Ю. Киевская летопись. Киев, 1986. — С. 109–154, и др.

¹⁰ Пашуто В. Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982. — М., 1984. — С. 15.

¹¹ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 179, 189, 195.

¹² Летопись по Ипатскому списку. — С. 359.

¹³ Там же.

¹⁴ Kinn. V, 10. Ed. Bonn. — p. 232, 235; Vasiliev A. A. Was Old Russia a vassal State of Byzantium? // «Speculum». — Vol. VII. — N 3. — 1932. — P. 350–360.

- ¹⁵ ПСРЛ. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. — Л., 1927. — Стлб. 417, 419. У данному випадку 1205 р. відповідає 1204-му. Див.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — М., 1963. — С. 88.
- ¹⁶ Nic. Chon. De Alex. Is. Ang. fr. III, 5. Ed. Bonn. — P. 691.
- ¹⁷ Ibid. III, 4. — P. 688–691.
- ¹⁸ Гордлевский В. Государство сельджукидов в Малой Азии. — М.; Л., 1941. — С. 185–186.
- ¹⁹ Nic. Chon. Op. cit. III, 5. — P. 691–692.
- ²⁰ Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа новгородского, в 1200 году. — СПб., 1899. — С. 15.
- ²¹ Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Roma, 1927. — Tabl. V. — а 29. Див.: Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства в XII в. Варшава, 1889. — С. 94.
- ²² Летопись по Ипатскому списку. — С. 357; Cinn. V, 12. Ed. Bonn. — P. 236. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 152–153.
- ²³ Пашуго В. Т. Внешняя политика... — С. 169.
- ²⁴ Юрасовский А. В. К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. 1981. — М., 1983. — С. 183.
- ²⁵ Юрасовский В. А. Грамоты XI-середины XIV вв... — С. 143–144.
- ²⁶ Там же. — С. 145.
- ²⁷ Пашуго В. Т. Внешняя политика... — С. 169.
- ²⁸ Летопись по Ипатскому списку. — С. 254.
- ²⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С. 27.
- ³⁰ Внешняя политика... — С. 183.
- ³¹ Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей. — Ч. 1. — Ренн, 1991. — № 176. — С. 75.
- ³² Летопись по Ипатскому списку. — С. 268.
- ³³ Там же. — С. 269. Див.: Пашуго В. Т. Внешняя политика... — С. 168–169.
- ³⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 269.
- ³⁵ Див.: Грот К. Я. Указ. соч. — С. 94.
- ³⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 270.
- ³⁷ Там же. — С. 271.
- ³⁸ Там же. — С. 282.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же. — С. 288. Див.: Пашуго В. Т. Внешняя политика... — С. 171.
- ⁴¹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 283.
- ⁴² Там же. — С. 283–284.
- ⁴³ Там же. — С. 284.
- ⁴⁴ Пашуго В. Т. Внешняя политика... — С. 171–172.
- ⁴⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 291–292.
- ⁴⁶ Там же. — С. 300.
- ⁴⁷ Там же. — С. 301–305.
- ⁴⁸ Там же. — С. 305.

⁴⁹ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 174.

⁵⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 307.

⁵¹ Там же. — С. 308.

⁵² Там же.

⁵³ Летопись по Ипатскому списку. — С. 310.

⁵⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 175.

⁵⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 311.

⁵⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 311–312.

⁵⁷ Там же. — С. 312.

⁵⁸ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 176.

⁵⁹ Див.: Пашуто В. Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. — М., 1974. — С. 11, а також інші праці вченого.

⁶⁰ Ізяслав Мстиславич говорив Андрію Боголюбському, що «Володимерь галичской по его (Юрія. — М. К.) велению волость мою взял, а опять к Володимерю моему хочеть прити на мя» (Летопись по Ипатскому списку. — С. 282). З контексту цього повідомлення ясно, що йшлося про волості в Руській землі, верховним сюзереном якої вважав себе Ізяслав навіть тоді, коли сидів у самому лише Володимирі Волинському.

⁶¹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 313.

⁶² Там же.

⁶³ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 177–178.

⁶⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 334–335.

⁶⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика... — С. 178–179.

⁶⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 341.

⁶⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 445.

⁶⁸ Там же. — С. 448.

⁶⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 448.

⁷⁰ Там же. — С. 448–449.